

Streszczenie rozprawy doktorskiej pt.

**Morfologia nazistowskich obozów koncentracyjnych i zagłady
na terytorium okupowanej Polski**

Tematyka związana z dziejami nazistowskich – niemieckich obozów koncentracyjnych i zagłady jest wciąż aktualnym przedmiotem zainteresowania badaczy różnych dziedzin nauki, głównie historyków. Podejście geograficzne, oparte na metodologii badań właściwych tej dziedzinie, wyraźnie ustępuje innym. W niniejszej pracy autor dokonał próby włączenia geograficznego spojrzenia w spektrum badań nad nazistowskimi obozami koncentracyjnymi i zagłady, umiejscawiając w centrum zagadnienia morfologiczne ujęte w formie studium komparatystycznego.

Przedmiotem badań jest morfologia nazistowskich obozów, funkcjonujących na terytorium okupowanej Polski w okresie II wojny światowej. Do grupy badanych obiektów zaliczono obozy koncentracyjne: Konzentrationslager (KL) Auschwitz-Birkenau (w Oświęcimiu-Brzezince), KL Lublin (w Lublinie) i KL Płaszów (w Krakowie-Płaszowie) oraz obozy zagłady: Kulmhof (położony w Kraju Warty; w Chełmnie nad Nerem) oraz obozy Operacji Reinhardt położone w Generalnym Gubernatorstwie: SS-Sonderkommando Sobibor (w pobliżu Sobiboru), SS-Sonderkommando Treblinka (w pobliżu Treblinki) i SS-Sonderkommando Belzec (w pobliżu Bełżca).

Głównym celem pracy jest analiza morfologiczna oraz porównanie nazistowskich obozów koncentracyjnych i zagłady funkcjonujących na okupowanym przez III Rzeszę terytorium Polski. Poprzedzone szczegółową analizą studium komparatystyczne pozwoli przynieść odpowiedź na pytanie: czy istniał wzorzec w tworzeniu na ziemiach polskich miejsc uwięzienia i śmierci?

Zakres przestrzenny pracy obejmuje terytorium okupowanej Polski (II Rzeczypospolitej), gdzie zlokalizowano badane obozy, natomiast zasadniczy zakres czasowy obejmuje okres II wojny światowej. W niektórych aspektach podejmowanych badań zakres ten poszerzony został jednak o retrospektywę sięgającą końca XIX w., kiedy powstały pierwsze obozy typu wojenno-kolonialnego, oraz o współczesność, dotyczącą stanu zachowania byłych obiektów obozowych.

Za pomocą hipotezy roboczej, ujętej w formie przypuszczenia, autor w następujący sposób skonkretyzował wysunięte przez siebie problemy badawcze:

– KL Auschwitz-Birkenau i KL Lublin wykazywały między sobą znaczne podobieństwo pod względem lokalizacji i morfologii, powielając tym samym rozwiązania przyjęte w KL Dachau, natomiast ZAL/KL Płaszów, choć powstał w oparciu o podobne do pozostałych obozów koncentracyjnych czynniki lokalizacyjne, wyraźnie różnił się od nich charakterem morfologicznym.

– powstałe w ramach Operacji Reinhardt obozy zagłady w Bełżcu, Sobiborze i Treblince odznaczały się podobnymi elementami zarówno w zakresie lokalizacji, jak i ich morfologii, natomiast obóz Kulmhof stanowił na tym tle swoisty wyjątek.

W przedstawionej pracy podstawową metodą jaką wykorzystano była metoda historyczna, głównie retrospektywna służąca do identyfikacji elementów

morfologicznych obozów na podstawie analizy historycznych map, przekazów archiwalnych i przetworzonego materiału źródłowego zawartego w literaturze. Oprócz tego wykorzystano metody: analizy kartograficznej, genetyczną, morfometryczną, wywiadu swobodnego jak również wykorzystano techniki komputerowe GIS oraz przeprowadzono lustrację terenową badanych obiektów.

Obozy w swojej postaci i strukturze przypominają jednostki osadnicze, ponieważ posiadają określoną genezę, położenie w przestrzeni oraz budowę wewnętrzną i zewnętrzną. Badaniem złożonej problematyki budowy wewnętrznej i zewnętrznej miast zajmuje się morfologia miast. Rozważania podejmowane w ramach tej dyscypliny, a zwłaszcza dorobek jednego z jej najwybitniejszych reprezentantów, Marka Kotera, zostały przez autora rozprawy wykorzystane w badaniach nad obozami koncentracyjnymi i zagłady.

Instytucja nazistowskich obozów koncentracyjnych, jako narzędzie realizacji polityki III Rzeszy na terenach okupowanej Polski, w swoich założeniach lokalizacyjnych i przestrzennych była sumą wybranych doświadczeń wielu tego typu miejsc na świecie, rozszerzoną o nieobecne wcześniej rozwiązania. Tak zwany brytyjski typ obozów koncentracyjnych, powstały w czasie wojen burskich pod koniec XIX w. stanowił właściwy oryginał i wzór dla tego typu obozów, zaś dla obozów nazistowskich właściwym wzorem były obozy radzieckie. Obozy zagłady zaś były miejscami kaźni, których idea, lokalizacja oraz elementy budowy przestrzennej zostały w pełni wypracowane przez ich niemieckich twórców, i które w tej formie przestrzennej nigdy wcześniej nie pojawiły się w dziejach świata.

W rozprawie poddano analizie lokalizacyjnej i morfologicznej również podobozy, będące elementami systemu obozów koncentracyjnych. Podobozy, choć nie były integralnymi częściami obozów koncentracyjnych, stanowiły obozy pracy administracyjnie związane z obozami macierzystymi. Filie należące do KL Auschwitz-Birkenau i KL Lublin stanowiły swoiste obozy pracy oraz odznaczały się optymalną lokalizacją w miejscach, w których miały świadczyć swoją działalność. Pod względem morfologicznym były to obszary zamknięte, w znacznej mierze tworzone na planie prostokąta, kwadratu lub trapezu, których granicę stanowiły najczęściej ogrodzenia z drutu kolczastego. Stałym elementem były w nich budynki przeznaczone dla więźniów; pozostałe rodzaje zabudowań pojawiały się w tych miejscach w sposób zróżnicowany. Przeanalizowane podobozy KL Plaszow stanowiły również obozy pracy, ogrodzone najczęściej drutem kolczastym, w obrębie których nieodzownym elementem były obiekty mieszkalne dla więźniów. Badane podobozy wykazywały się silnym zróżnicowaniem pod względem budowy zewnętrznej. Trudno stwierdzić, aby miejsca te tworzone były według ściśle określonego wzoru. Ich cechami wspólnymi były: charakter miejsca – obóz pracy, lokalizacja w miejscach, gdzie miały świadczyć swoje usługi, prosty kształt oraz stałe elementy zabudowy – obiekty mieszkalne dla więźniów oraz zamknięcie obszaru najczęściej przez ogrodzenie w postaci drutu kolczastego.

Obozy koncentracyjne na okupowanym terytorium Polski odznaczały się w ogólnym ujęciu podobnymi czynnikami lokalizacyjnymi: położeniem przy liniach kolejowych, na peryferiach miejskich, izolacją przestrzenną, sąsiedztwem miejsc pracy dla więźniów.

Obozy charakteryzowały się również podobnym procesem kształtowania swojej formy. Dotyczyło to zarówno tych z nich, które od początku swojego istnienia stanowiły obóz koncentracyjny, jak i ZAL/KL Plaszow, tworzonego jako obóz pracy.

Obozy koncentracyjne miały różne powierzchnie, na co wpływały w dużej mierze: geneza, pełnione funkcje, planowana liczba więźniów (związana z pełnionymi funkcjami) oraz zadania stawiane przed tego typu ośrodkami. Stałym elementem granic

obozów koncentracyjnych były linie drutów kolczastych w granicy bezpośredniej oraz patrole straży, natomiast w przypadku części więźniarskich, również odgradzonych podobną linią, uzupełnieniem były wieże strażnicze. Obozy koncentracyjne swoim kształtem ograniczone były do czworo- lub pięcioboków. W szczególności bardzo podobnie, bo na planie prostokąta, tworzone części przeznaczone dla więźniów, co wskazywało na stosowanie określonego wzorca. Pewnym wyjątkiem był w tym elemencie KL Płaszów. Głównym materiałem budulcowym obozów koncentracyjnych było drewno, za wyjątkiem Auschwitz I. W przestrzeni obozów koncentracyjnych pojawiło się wiele stałych elementów: główne bramy, linie drutów kolczastych, baraki (drewniane) i budynki (betonowe), drogi, stawy przeciwpożarowe, place apelowe (wydzielone w przestrzeni w sposób planowy lub umowny) oraz miejsca egzekucji i grzebania zwłok.

Obozy koncentracyjne wykazywały się dość znacznym zróżnicowaniem pod względem struktury funkcjonalno-przestrzennej. Dla wszystkich podstawową strefą funkcjonalną była strefa więźniarska. Ze względu na podział funkcjonalno-przestrzenny szczególne podobieństwo wykazywały Birkenau i KL Lublin. Zastosowanie określonego schematu zauważalne było natomiast w organizacji przestrzeni takich obozów, jak Auschwitz I, Birkenau oraz KL Dachau. W szczególności kopią obozu KL Dachau był obóz macierzysty Auschwitz I. KL Lublin natomiast czerpał z pewnych wypracowanych rozwiązań, lecz pod względem morfologicznym najbliższe było mu, szczególnie pod kątem organizacji części więźniarskiej, do Birkenau. KL Płaszów okazał się w dużej mierze wyjątkiem i prezentował typ obozu pracy. w dużej mierze o jego odmiennych cechach układu zabudowy, kształtu i organizacji, głównie części więźniarskiej, zadecydowała specyfika topograficzna terenu, na którym został założony. Mimo tego, posiadał on z pozostałymi obozami kilka cech wspólnych (m.in. wykorzystanie drewnianego materiału budulcowego, istnienie takich obiektów jak: bramy, baraki, linie drutów kolczastych, place apelowe itd.).

Realizacja wyznaczonych celów pozwoliła na weryfikację pierwszej z hipotez badawczych. Autor dowiódł, że KL Auschwitz-Birkenau i KL Lublin wykazywały między sobą znaczne podobieństwo pod względem lokalizacji i morfologii, powielając tym samym rozwiązania przyjęte w KL Dachau, natomiast ZAL/KL Płaszów, który powstał w oparciu o podobne do pozostałych obozów koncentracyjnych czynniki lokalizacyjne, od strony morfologicznej częściowo się od nich różnił (budową wewnętrzną). Przyjęte w KL Auschwitz-Birkenau i KL Lublin rozwiązania znalazły w dużym stopniu odzwierciedlenie w elementach morfogenezy KL Płaszów oraz jego budowie zewnętrznej (użytych materiałach budulcowych i elementach zabudowy). Tym samym przyjęta na wstępie hipoteza nie została w całości potwierdzona.

Drugą grupą obozów, poddaną analizie morfologicznej, były ośrodki zagłady: Kulmhof, Belzec, Sobibor i Treblinka.

Obozy Operacji Reinhardt (OR) cechowały się podobnymi czynnikami lokalizacyjnymi, takimi jak: izolacja obozu i kamuflaż, połączenie bezpośrednio z linią kolejową, usytuowanie w bliskim sąsiedztwie skupień ludności żydowskiej oraz położenie przy granicy z ZSRR. Należy zaznaczyć, że niektóre cechy lokalizacyjne ośrodka Belzec wskazują na jego doświadczalny charakter. Kulmhof, będący pierwszym z obozów zagłady na ziemiach polskich, pod tym względem odznaczał się odmiennymi częściowo cechami.

Obozy OR tworzone były wieloetapowo, natomiast w przypadku Kulmhof - tworzenie obozu nie odbywało się etapowo, ale całościowo.

Najwięcej różnic między Kulmhof a obozami OR można zauważyć w ich budowie zewnętrznej i wewnętrznej. Obozy OR miały podobne rozmiary, natomiast obie części Kulmhof odznaczały się zasadniczą odmiennością. Odnosząc się do granicy bezpośredniej, obozy OR otoczone były podobnymi strukturami w postaci zakamuflowanych linii drutów kolczastych, gdzie w Sobiborze i Treblince dołączono granice zewnętrzne (pole minowe i zapory przeciwczołgowe). W Kulmhof zastosowano jedynie płot drewniany. Obozy OR zabudowane były obiektami drewnianymi, gdyż miejsca te miały mieć charakter tymczasowy. W Kulmhof proporcje te były odwrotne ze względu na częściową adaptację istniejących zabudowań.

W zakresie układu zabudowy Kulmhof również stanowił wyjątek. W przestrzeni obozów OR uwidoczniła się tendencja do porządkowania układu zabudowań – od chaotycznie rozmieszczonych budynków (Belzec) do ich regularniejszego usytuowania w poszczególnych częściach Sobiboru i Treblinki. Kulmhof, jako pewien prototyp obozu, złożony był z dwóch odrębnych części funkcjonalnych: transportowo-magazynowej (związanej z przyjęciem ofiar i grabieżą mienia) oraz zagłady. W pierwszym ośrodku OR, jakim był Belzec, złączono te dwie strefy ze sobą w granicy obozu (rozwiązanie to zastosowano w kolejnych obozach), a w Sobiborze i Treblince dodano do nich strefę administracyjno-usługową dla potrzeb SS i kadry ukraińskiej. Stanowiło to pewną ewolucję formy ośrodków zagłady – od prototypu Kulmhof, przez eksperymentalny Belzec, do rozwiniętej przestrzennie formy ośrodków Sobibor i Treblinka.

Autor dowiódł, że należące do grupy obozów OR ośrodki zagłady w Bełżcu, Sobiborze i Treblince odznaczały się podobieństwem zarówno w zakresie lokalizacji, jak i ich morfologii, natomiast obóz Kulmhof stanowił na ich tle swoisty wyjątek.

Najlepiej zachowanym obozem jest Auschwitz I, zaś częściowo Birkenau i KL Lublin. Obóz w Płaszowie nie zachował się praktycznie wcale. W 2016 r. na terenach byłych obozów istniały różne formy upamiętnienia: pomniki, tablice pamięci, relikty poobozowe oraz Muzea – Miejsca Pamięci. Wśród nich najbardziej zaniedbanym jest teren obozu KL Płaszow w Krakowie. Obozy zagłady należą do miejsc kaźni, które nie zachowały się do czasów obecnych. W przestrzeni widoczne są jedynie pojedyncze obiekty. Miejsca te zostały upamiętnione w różnorodny sposób: utworzono tam m.in. budynki muzeów, ustawiono liczne tablice i kamienie upamiętniające, oznaczono ważniejsze miejsca związane z przestrzenią i działalnością obozu.